

LEKŠINIS, GRAMATINIS BEI PRAGAMATINIS PERFORMATYVUMO POBŪDIS

Egidijus ZAIKAUSKAS

Performatyvumas – tai kalbos savybė nulinės deiksės (čia ir dabar) sąlygomis tam tikru pasakymu atlikti nekalbinį veiksmą. Pirmasis performatyvumo terminą pavartojo ir sąvoką apibrėžė anglų filosofas J. L. Austinas (žr. jo knyga “How to do Things with Words”, pirmasis leidimas 1962 metais). Performatyvūs pasakymai, skirtingai negu konstatyviniai, pavyzdžiui, aprašomieji (*Vaikas žaidžia su šuniuku*) ar vertinamieji (*Petraiiis blogas tėvas*), ne aprašo kitą buvusį, esamą ar galimą būti veiksmą, įvykį, faktą ar dalykų padėtį, bet tą veiksmą atlieka, tą faktą sukuria patys. Toks kalbos pavartojimas vadinamas ilokuciniu, arba šnekos, aktu (Austin, 1962; Searle, 1969). Kento Bacho žodžiais, „yra dalykų, kuriuos galima padaryti jau vien sakant, ką darai“ (Bach, 1998). Nuo kitų pasakymų performatyvai skiriasi ir tuo, kad negali būti teisingi ar klaidingi (nes jais nėra atspindima tikrovė). Teisingumo kriterijų vertinant performatyvus pakeičia sėkmės kriterijus: sprendžiama, kokias sąlygas turi tenkinti performatyvus pasakymas, kad būtų galimas laikyti sėkmingai įvykusi. Vienas iš svarbiausių sėkmės kriterijų yra jo ilokucinio tikslo (intencijos), dažnai tapatinamos su tuo, ką kalbėtojas, tardamas¹ pasakymą, turi omenyje, atpažinimu. „Šnekos aktas pasiseka, tikslas, kuriuo jis atliekamas pasiektas, jeigu klausytojas atpažįsta tą tikslą“². (Allan, 1998). Todėl kalbėtojas privalo sukurti tokį pasakymą su atitinkamomis raiškos priemonėmis (leksinėmis, gramatinėmis bei fonetinėmis (pvz., pasakymo intonacija ir artikuliacijos aiškumas), kad jo ištarimas padarytų kalbėtojo intenciją atpažįstamą pagal aplinkybes. Dažnai būtent aplinkybės (laikas, vieta, anksčiau įvykiai, įskaitant ir ankstesnius šnekos aktus, socialiniai vaidmenys, žinios apie pašnekovą ir t.t.), jų įvertinimas padeda klausytojui identifikuoti kalbėtojo pasakymo

¹ Dera paminėti ir raštu atliekamus šnekos aktus, ypač institucinius, t.y. tokius, kuriais kuriami juridiniai faktai, pavyzdžiui, verdiktas, apeliacija, paskyrimas ir t.t. Dažniausiai jų tikroji ilokucinė jėga pasireiškia, kai šis aktas skelbiamas ir patiriamas adresato (perskaitomas ar išgirstamas skaitant). Kaip tik šis momentas, kai adresatas patiria šnekos aktą, ir laikytinas tikroju akto atlikimu. Taip suprantami raštu atliekami šnekos aktai esme nesiskiria nuo sakomųjų.

² Autoriaus versta iš anglų kalbos.

intenciją. Pavyzdžiui, mamos pasakymas *Čia šalta* vaikų gali būti suprantamas kaip sūlymas užverti langą, jei šis pravertas, kaip raginimas apsirengti, jei langas užvertas, kaip prašymas paduoti jai megztinį, jei ji pati plonai apsirengusi, arba tiesiog kaip neintencionalus teiginys. Toks pasakymas ne tiesiogiai išreiškia, o tik implikuoja atitinkamą ilokucinę jėgą. Patogiausia priemonė eksplisitiškai išreikšti ilokucinę jėgą, kad būtų išvengta klaidingo pasakymo ilokucinio tikslo interpretavimo, – pasakymas su performatyviuoju veiksmožodžiu, pavartotu tam tikra gramatine forma, – vadinamasis „eksplicitinis performatyvas“ (Austin, 1986:67), pavyzdžiai: *(Aš) pažaudu daugiau nesikeikti, (Aš) maldauju tavęs pasigailėti mano vaika, (Aš) skelbiu jus vyrų ir žmona, (Mes) užjaučiame A. M. dėl brolio mirties, J. P. skiriame s teisingumo ministru.*

Buitiniai ilokuciniai aktai gali būti reiškiami ir ne performatyvia formule, pavyzdžiui, nesikeikti pažadama ir žodžiais *Gera, daugiau nesikeiksiu ar pan.*, malonės maldaujama žodžiais *Būk maloningas: pasigailėk mano vaika* ar pan., net šiaip jau gana rituališkas ilokucinis aktas – užuojauta – reiškiamas įvairiai: *Primkite mūsų užuojautą; Liūdime su Jumis dėl P.M. mirties* ar pan.

Instituciniai – įstatymais, nuostatais, kanonais ar kitaip juridiškai įteisinti – aktai dažniausiai reiškiami būtent eksplisitiniais performatyvais ir tik jais galimas atlikti juridinis aktas. Kartais juridinių ilokucinių aktų performatyvioji raiška dar sustiprinama įvardžiu *tu* arba įvardžiu *šituo* + dokumento pavadinimas, kurie kaip tik nurodo į patį pasakymą, pvz.: *Šituo testamentu visą savo turtą palieku žmonai.* Tam tikri juridiniai ilokuciniai aktai, atlikti be performatyvaus pasakymo, laikomi negaliojančiais, taigi nesėkmingais. Pavyzdžiui, santuoka neįsiteisėtų, jei kunigas ar civilinės metrikacijos tarnautojas ją paskelbtų kad ir tokiu ne performatyviuoju pasakymu *Ką gi, būkite vyrų ir žmona* arba performatyviuoju, tik kitokios ilokucinės jėgos *Neprieštarauju, kad būtumėte vyras ir žmona.*

Kad performatyvus veiksmožodis pasakyme atliktų savo performatyvinę funkciją, jis vartojamas tam tikromis gramatinėmis formomis. Pats performatyvo pobūdis – veiksmo atlikimas / kūrimas kalbėjimo momentu – lemia privalomą performatyviojo veiksmožodžio ryšį su esamojo laiko gramema³. Skirtini du atvejai:

1) asmeninis performatyvas reiškiamas tiesioginės nuosakos (kai kurių etiketinių⁴ direktyvų – ir tariamosios nuosakos, pvz., *prašyčiau, patarčiau, siūlyčiau*) esamojo laiko pirmojo asmens formomis, pvz.: *Nepritariu tavo norui mesti mokslus, Pažadame nevēluoti* (daugiskaitos forma paprastai vartojama vieno asmens, įgalioto ar jaučiančio teisę kalbėti už kelis, pvz., tėvas pažada visos šeimos vardu);

³ Itin retai neveikiamojo dalyvio būtojo laiko formomis eksplisitiškai reiškiamas performatyvas, pvz., *Jūs aleistas* yra konvencinio pobūdžio, taigi labiau sietinas ne su gramatiškumu, o su pragmatiškumu.

⁴ Etiketinėmis laikytinos ir kai kurios bene frazeologiškos formuluočės su performatyvių veiksmožodžių bendratimis, pvz., *Turiu garbės pristatyti... Leiskite jus pasveikinti... Drįstu priminti... ir t.t.* Tokiomis formuluočėmis paprastai išreiškiamas silpnesnės ilokucinės jėgos performatyvas.

2) neveikiamą dalyvio esamojo laiko vardininko / negiminė forma – neasmeninis performatyvas; neasmeninis performatyvas dažnai reiškia ne visišką adresanto nebuvimą, o tik jo neaktualumą esamoje pragmatinėje situacijoje, pvz., *Pašaliniamis eiti draudžiama*, arba adresantas žinomas iš konteksto, džn., pragmatinio, pvz., dekanas (adresanto) įsakyme: *Stipendija skiriama šiems studentams*.

Beje, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* yra nurodoma atskira esamojo laiko reikšmė, kuri tik ir galima su performatyviaisiais veiksmažodžiais: „Esamasis laikas žymi, kad veiksmas vyksta pačiu kalbamuoju momentu ir savo trukme nesiekia nei praecities, nei atecities. <...> Veiksmas atliekamas pačiu veiksmažodžio ištarimu ar jo parašymu. <...> Šios reikšmės ypač būdingos pirmojo asmens formoms: *Jus užkeikiu nūnai: – Virskit medžiais žaliais! SNėr; Tu toks teisingas ir pasikakdinęs žmogus, te, dovanojau tau ir aukso bei sidabro kūrį BsRP*“ (DLKG, 295–296).

Su tuo, kad performatyvaus pasakymo trukmė lygi jo tarimo trukmei⁵, susijęs ir performatyvio veiksmažodžio privalomas ryšys su eigos veikslu. Įvykio veikslas rodo pasakymą esant ne performatyvų, o deskriptyvų.

Pavyzdžiui: *Prisipažistu kaltas ir gailiuosi taip pasielgęs* –

- performatyvus pasakymas kaip atsakas į raginimą pripažinti savo kaltę,
- deskriptyvus pasakymas kaip atsakas į klausimą „Ką tu (paprastai) darai, kai kas įrodo tavo kaltę ir ragina tave prisipažinti?“

Kitomis gramatinėmis tų pačių veiksmažodžių formomis performatyvumas neišreiškiamas, taigi akivaizdi gramatinių formų opozicija, pavyzdžiui, formos *Skelbiu jums karą* ir *Skelbiama posėdžio pertrauka iki 15 valandos* – performatyvos, o *Aš (pa)skelbiau (tu (pa)skelbė, jis skelbia, kas (pa)skelbs) posėdžio pertrauką* ir kt. – neperformatyvos.

Dalies performatyviųjų veiksmažodžių, vadinamųjų direktyvų (*įsakau, prašau, draudžiu* ir kt.), ilokucinė kryptis sutampa su liepiamosios nuosakos gramatine reikšme (žr. Paulauskienė, 1994, 319–25). Tai viena iš J. Searle'o išskirtų penkių performatyvų rūšių (Searle, 1975). Be šios, nurodomos asertyvų (*tvirtinu, laiduoju, pranešu* ir t.t.), deklaratyvų (*įgalioju, skelbiu, skiriu* ir t.t.), komisyvų (*įsipareigoju, pažadu, prisiekiu* ir t.t.) ir ekspresyvų (*atsiprašau, dėkoju, užjaučiu* ir t.t.) grupės.

Be gramatiškumo, įvairių autorių dar nurodomas performatyvumo pragmatinis bei leksinis-semantinis pobūdis (Austin, 1962; Searle, 1967; Apresjan, 1986; Wierzbicka, 1987 ir kt.).

Tai, kad performatyvumas susijęs ir su veiksmažodžių leksine reikšme, abejonių nekelia: tik kalbėjimo reikšmės semantinę komponentą turintieji (vienos LSP) gali būti vartojami performatyviai. Plg. (*Aš*) *įsakau nukirsti jam galvą* – atliekamas tuo pa-

⁵ Z. Vendlerio nuomone, performatyvūs veiksmažodžiai yra tipiškai momentinio veiksmo veiksmažodžiai (Vendler, 1970, 82). Su tuo, gal ir pagrįstai, nesusitinka J. D. Apresjanas (Apresjan, 1986, 221). Jis teigia, esą performatyvams būdingas dvejetainis laikiskumas: trukmės – kol trunka pats pasakymas – ir momento – pasakymo pabaiga ir šnekos akto atsiradimo.

sakymu sukuriama įsakymo veiksmas, ir (*Aš*) *kertu jam galvą* – pasakymu apibūdinamas kitas tuo metu atliekamas arba – jei esamasis laikas vartojamas netiesiogine reikšme – anksčiau atliktas veiksmas. Tiesa, anaipol ne visi kalbėjimo veiksmažodžiai gali būti performatyvūs. Štai kad ir turintieji kalbėjimo būdo, ypač fizinio, semantinį požymį niekada nevartojami kaip performatyvai, pvz.: *švepluoti, murmėti, dudenti* ir kiti. Yra nemažai ir su kalbėjimo turiniu susijusių veiksmažodžių, kurių negalima vartoti performatyviai, neretai ir dėl pragmatinių priežasčių, pvz.: *pasakoti, grašinti, pašiepti, įkalbėti, užsiminti* (apie šio veiksmažodžio nepragmatiškumą žr. toliau šiame straipsnyje) ir daugybė kitų.

Su performatyvių veiksmažodžių semantika susijęs ir jų negalėjimas jungtis su tam tikrais leksiniais vienetais, pvz., su daugybe laiko bei trukmės prieveiksmy, kaip antai *visada, tučnuojau, netrukus, laiku, ilgai* ir t.t.

Tai, kad performatyvumas nėra tik gramatinis požymis, nei tik leksinei reikšmei priklausantis semantinis komponentas, rodo tas faktas, kad ta pati to paties veiksmažodžio gramatinė forma gali būti vartojama ir performatyviai (veiksmui atlikti), ir neperformatyviai (atliekamam veiksmui apibūdinti), pvz.:

(*Aš*) *pažadu daugiau nesikeikti* – pats pažado atlikimas, žodžio davimas, ir

(*Aš*) *pažadu daugiau nesikeikti* – savo atliekamo veiksmo įvardijimas, apibūdinimas, pavyzdžiui, atsakant į klausimą „Ką tu čia darai?“, arba

(*Aš*) *pažadu daugiau nesikeikti, bet pažado nesilaikau* – kelis kartus įvykusio veiksmo, kuris, tikėtina, kartosis ir ateityje, aprašymas.

Performatyviąją / neperformatyviąją šių pasakymų reikšmę pirmiausia skiria pragmatinis kontekstas: ar pasakymas vartojamas intencionaliai (su kokia intencija), kam jis adresuojamas, kaip jis suvokiamas klausytojų, kokiomis aplinkybėmis ištarimas, deikšė.

Be to, galimybė konkrečių ilokucinių veiksmažodžių vartoti performatyviai priklauso nuo ilokucijos krypties; plg. tokių kalbėjimo turinio reikšmės veiksmažodžių, kaip *patariu* ir *užsimenu*, vartoseną: (*Aš*) *patariu tau nedraugauti su Andriumi, nes jis susitikinėja su Laima* ir *(*Aš*) *užsimenu tau nedraugauti (kad tu geriau nedraugautum) su Andriumi, nes jis susitikinėja su Laima*. Pastarasis pasakymas lietuvių kalboje neįmanomas, veiksmažodis *užsiminti* nevartojamas performatyviai, nes šiuo veiksmažodžiu nurodoma ilokucinė intencija yra slepiama, būtinai nurodoma netiesiogiai. Performatyvus tokių pasakymų vartojimas reikštų „ilokucinę šnekėtojo savizudybę“ (Z. Vendlerio terminas, 1976, 135). Užominą esamoje situacijoje veikiausiai reikštume taip: *Tu draugauji su Andriumi?! O man pasirodė, kad jis susitikinėja su Laima* arba kaip nors panašiai.

Pagaliau privalu prisiminti, kad tą patį ilokucinį veiksmą tam pačiam tikslui pasiekti komunikuodami neretai galime atlikti ir kitomis priemonėmis, pavyzdžiui, vietoje *Atsiprašau!* galime išarti konstatyvą *Kaltas!* arba imperatyvą *Nepyk!* Ir net *Oi!*, ištartas derama intonacija, gali būti suprstas kaip atsiprašymas, pvz., už tai, kad numy-

nėte kaimynui koją. Kartais performatyvą gali pakeisti net ir nekalbinis ženklas, pvz., vietoje *Sutinku!* galima linktelėti galvą. Ir, gal paradoksalu, net nieko neveikimas gali būti suprantamas intencionaliai: juk sakoma „Tylėjimas reiškia sutikimą“... Tiesa, performatyvai nepakeičiami juridinėje, administracinėje, bažnytinėje ar kitoje rašytinėmis taisyklėmis reguliuojamoje praktikoje.

Minėtieji faktai rodo performatyvumą esant sintetinį reiškinį, turintį gramatinių, leksinių-semantinių bei pragmatinių požymių. Galbūt performatyvumą, kaip leksinį-gramatinį (ir pragmatinį) požymį, būtų tikslinga žymėti žodynuose, pvz., būsimajame *Bendrinės kalbos žodyne*, kaip kad žymimi veiksmažodžių kartotinumais, priežastingumas, beasmenė vartoseną, tranzityvumas (nors aptartasis reiškinys ir ne tokį gausų būrį leksinių vienetų aprėpia) ir pan.⁶

LEXICAL, GRAMMATICAL AND PRAGMATICAL CHARACTER OF PERFORMATIVITY

Summary

Language presents a possibility of not only saying something about the world, but also of doing, creating something by uttering appropriate words. Such utterances are commonly called illocutionary or speech acts. Illocutionary acts express the illocutionary force of the speaker's utterance. The clearest examples of illocutionary force are presented by "explicit performative utterances" (Austin, 1986, 67). The main part of such utterances consists of a performative verb used in an appropriate form. The basic notion defining a performative verb – performativity – has characteristics of three levels of language:

- *grammatical* – the performative verb must be in the present tense because the illocutionary act is defined at the moment of utterance, etc.;
- *lexical* – only verbs containing the semantic component of saying something (but not all of them) can make up (perform) illocutionary acts, etc.;
- *pragmatical* – the performative utterance, unlike the constative utterance, can never be true or false, etc.

So performativity is a complex phenomenon and it is of great importance for everyday and especially for juridical communication.

LITERATŪRA

Allan K., 1998 – Meaning and Speech Acts. – [http://www.arts.monash.edu.au/ling/speech_acts_allan.shtml], 1998.

Apresjan, 1986 – Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре. – Известия АН СССР. Т.45. № 3. Москва, 208–223.

Austin J. L., 1986 [1962] – How To Do Things With Words. (2nd edn ed. by J. O. Urmson and Marina Sbisa). Oxford: Oxford University Press.

Bach K., 1998, Speech Acts. – [<http://userwww.sfsu.edu/~kbach/spchacts.html>], 1998.

DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.

⁶ Nuoširdžiai dėkoju prof. A. Paulauskienei bei prof. E. Jakaitienei, skaičiusioms šį dar rengiamą straipsnį ir patarusioms kai kuriais klausimais.

Paulauskienė A., 1994, Lietuvių kalbos morfologija: paskaitos studentams. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Searle J. R., 1969, *Speech Acts*. London: Cambridge University Press.

Searle J. R., 1979, A Taxonomy of Illocutionary Acts. – Gunderson (ed.), 344–369.

Vendler Z., 1970, Say What You Think. – *Studies in Thought and Language* / Ed. Cowan J. L. University of Arizona Press, 79–97.

Vendler Z., 1976, Illocutionary Suicide. – *Issues in the Philosophy of Language* / Eds Mckay A. F., Merril D. D. New Have. London: Yale University Press, 135–146.

Wierzbicka A., 1987 – *English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary*. Sydney: Academic Press.

Vilniaus universitetas
Lietuvių kalbos katedra

įteikta
1999 m. gruodžio 2 d.